

VYUŽITÍ METODY ORAL HISTORY PŘI VÝZKUMU ROMSKÉ HISTORIE A KULTURY

Jana Poláková

K základnímu vybavení terénního pracovníka při výzkumu jiného etnika než vlastního patří znalost historie zkoumaného národa. Při snaze zrekonstruovat nejstarší romské dějiny narážíme na absenci psaných záznamů u Romů samotných. V neromských archivních pramenech sice zprávy o cikánech, jak byli po dlouhá staletí Romové nazýváni, najdeme, při jejich zpracování však musíme brát ohled na původce a povahu informací. Autoři zaznamenávali v souvislosti s nově příchozími cizími skupinami především neobvyklé jevy, spojené s jejich způsobem obživy, trestnou činností či odlišným vzhledem. Hlubší sondy do vnitřního rodového systému nebo duchovní kultury z období středověku jsou dochované ve velmi nízkém počtu. Ani jejich úroveň není mnohdy vysoká, protože středověcí historiografové obvykle uplatňovali etnocentrický pohled. Původní snaha historiků popsat dějiny Romů za přispění dostupných pramenů dnes přechází do více kritických poloh. Oproti 90. letům 20. století se tak stále častěji setkáváme s odhalením falzifikátů historických dokumentů či jiného výkladu jejich obsahu. Především v oblasti lingvistiky se objevují nové teorie zaměřené na původ Romů a jejich příchod na evropský kontinent. Díky stále se rozvíjejícímu vědeckému zájmu jsou dnes přepracovány mnohé hypotézy související s ranou romskou historií. Ne všechny však již přešly do obecného povědomí. O jejich neplatnosti jsou informováni pouze historikové a romisté, zatímco zástupci jiných vědních oborů je velmi často používají jako jediné správné.

Absenci vlastních psaných dějin vyvažovali v minulosti samotní Romové mluveným slovem.¹ I dnes se Romové scházejí při rodinných oslavách a jiných

1 Srov. M. VANĚK, P. MÜCKE, *Naslouchat blasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*, Praha 2007, s. 25.

událostech, aby si sdělili novinky ze svého okolí a rodiny.² V každé komunitě žil minimálně jeden *paramisar* – vypravěč pohádek a příběhů, který vykládal nejen smyšlené příběhy, ale i legendy či příběhy ze života.

Vyprávění ze života, memoáry či memoráty byly ještě na počátku 90. let 20. století považovány za velmi subjektivní, a tedy ne příliš spolehlivý historický materiál.³ Dlouhou dobu byly proto využívány jinými vědními obory, než je historie, například etnologií. Pro národy, které samy nedisponují psanými dějinami, je ale právě mluvené slovo jediným způsobem udržení kolektivního historického povědomí a etnického příslušenství. Prameny vytvořené jiným společenstvím nemusí být pro ně dílem dostupné a dílem pochopitelné. Právě etnocentrický pohled často způsobuje radikálně odlišnou interpretaci jedné skutečnosti ze strany autora pramene a ze strany příslušníka národa, jehož se pramen týká.

Romská historie jako by dodnes neměla v českých dějinách místo. Velmi povrchní obecné povědomí se vztahuje k událostem úzce spojeným s dějinami majoritního národa, v případě Čechů například období druhé světové války. Základní události a data romských dějin, například zákaz kočování v roce 1959, však pro české dějiny mnohdy neznamenají prakticky nic. Prameny k poválečným dějinám ve vztahu k Romům sice existují, často však leží v archivech nezpracované a neanalyzované. Při mapování romské historie a kultury se tak metoda oral history stala pro badatele důležitou a nepostradatelnou součástí. Při jejím využití se výzkumník setká dříve nebo později s komplikacemi či přístupy jednotlivých respondentů specifickými právě proto, že jde o příslušníky jiné etnické menšiny. Nepřipravený jedinec se může bez zavinění jakékoli strany dostat do situací velmi problematicky řešitelných. Při výzkumu mezi Romy je tedy žádoucí se seznámit s odlišnostmi v normách chování, chápání určitých situací i v životních hodnotách a postojích. Jinak vnímá určitou událost nebo skutečnost žena a muž, dítě, dospívající a dospělý člověk. Dokonce i příslušníci různých subetnických romských skupin mohou mít na jeden a tentýž fakt odlišné názory vyplývající z jejich etických a životních norem. Obecně platí, že starší generace je konzervativnější a s níže nastíněnými problémy se tedy můžeme setkat častěji u ní. U mladších osob naopak sledujeme přiblížení se „většinovému vzoru chování“.

První těžkosti mohou nastat již před zahájením a zaznamenáváním samotného rozhovoru. Romský respondent je ochoten se dohodnout na určitý den a hodinu,

2 E. LACKOVÁ, *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*, Praha 1997, s. 62–63.

3 M. VANĚK, P. MÜCKE, *Naslouchat hlasům paměti*, s. 27.

zároveň je však schopen setkání kdykoli zrušit. Jeho přístup nepramení z jakékoli neúcty, ignorace, nezodpovědnosti či neochoty, pouze vychází z odlišného postoje k času. Rom vychází z předpokladu, že danou věc bylo třeba bezodkladně vyřídit a každý situaci pochopí.⁴ Tazatel se tak může na termín rozhovoru domlouvat několikrát bez požadovaného výsledného efektu. V případě vzdálených míst (například mimo bydliště tazatele) je tedy lepší prvotní výzkum neplánovat příliš přesně a částečně se spoléhat na náhodu a okamžitá doporučení.

Náhodné vytipování narátora se pochopitelně neobejde bez komplikací. Jistá osoba může být doporučena jako vynikající vypravěč. Jeho umění ale mohou ocenit pouze lidé, kteří jej znají dlouhodobě. K „novému“, neznámému posluchači pojme podezření, neřekne mu vše, cizímu člověku není ochoten napoprvé sdělit svoje nejniternější pocity. U Romů jsou všechna tato rizika navíc završena nedůvěrou k zástupcům většinové společnosti, kteří mohou být považováni za vetřelce. Určitý odstup pochopitelně vznikne i následkem utkvělé představy, že „on je gadžo a stejně nebude chápat, co tím myslím“. Rezervovaný přístup založený na etnické odlišnosti je možné odstranit dvěma způsoby – zajistit, aby byl etnický původ tazatele a respondenta stejný, nebo si opakovanými návštěvami a nezávaznými rozhovory (i za nepřítomnosti techniky) důvěru postupně získat. Ani přítomnost romského tazatele však nemusí vést k úplnému odstranění bariér, jestliže se respondent a tazatel hlásí k různé subetnické romské skupině. Nedůvěru v tazatele lze eliminovat prostřednictvím třetí osoby, která zná obě strany a je ochotna zajistit jejich seznámení.⁵

Neznalého výzkumníka by mohl romský respondent překvapit již při otevření dveří a prvním kontaktu. Podávání ruky na pozdrav, tak obvyklé u většinové společnosti, je zejména pro starší Romy nemilá záležitost. V tradiční romské komunitě si podávali ruce jen muži a ve výjimečných příležitostech; žena muži ruku v podstatě nikdy nepodala. Bylo by to považováno za neslušné až vyzývavé.⁶

Mladým tazatelům nezřídka starší Romové tykají. Nejde o vyjádření neúcty vzhledem k věku ani neúcty Roma k Neromovi. Jedná se o zvyk tykat mladším

4 L. VIKOVÁ, *Obráz současně romské rodiny z pohledu dětí a znalost romštiny u těchto dětí*, Praha 1996 (diplomová práce), s. 17–18.

5 J. HARAGALOVÁ, *Rozhovory s brněnskými Romkami o jejich životě (s přihlédnutím k metodologickým problémům výzkumu)*, Brno 2002 (diplomová práce), s. 21.

6 M. HÜBSCHMANNOVÁ, *Šaj pes dovakeras. Můžeme se domluvit*, Olomouc 1995, s. 112.

a vykat starším dodnes udržovaný v komunikaci v romštině a užívaný i při rozhovoru v jiném jazyce.⁷

Především u starší generace může romský respondent projevit nedůvěru nejen z důvodu jiné etnické příslušnosti, ale i z důvodu pohlaví tazatele. Postoj souvisí hlavně se zakořeněným a stále živým jasně vedoucím postavením muže v rodině a podřízenější pozicí ženy a dětí. Může se proto stát, že muž bude mít jisté výhrady, pokud povede rozhovor žena. Romská žena se pak nikdy nesvěří muži se svými myšlenkami tak otevřeně jako ženě, o níž je přesvědčena, že se do jejich pocitů vžije jednodušeji.

Stejnou roli jako pohlaví hraje i věkový rozdíl mezi oběma stranami. Opět jsou rezervovanější romské ženy. U Romů je obvyklá vysoká úcta ke starším lidem, spojená s předpokladem, že starší předávají své zkušenosti formou dobrých a správných rad mladším. Je-li romský respondent starší než tazatel, má občas tendence poučovat a považovat svoje názory za neomylné. Předpokládá, že mladší se jeho názoru podřídí, ba dokonce jej přijme za svůj. Zmíněný postoj se umocňuje v případech, že tazatel je romského původu. Vůči Neromům uplatňují respondenti obvykle spíše stanovisko vysvětlovací, při němž předpokládají jeho téměř úplnou neznalost romské kultury, historie či životních hodnot. Tento přístup je ve výsledku velmi přínosný, protože respondent je ochoten detailně vysvětlit či popsat fakt, který je dle něj mezi Romy obecně známý a s Romy není nutno jej více rozebírat. Pro tazatele jde o cenné záznamy, díky nimž může objasnit jinak majoritou nepochopený nebo přímo odmítaný jev romské kultury. K obdobným informacím se ale člověk dostane často až při opakovaných návštěvách.

Pro odborného pracovníka je v dnešní době nahrávací technika naprosto samozřejmou a nepostradatelnou součástí výzkumné práce. Plánujeme-li rozhovor s Romy, je nutné je upozornit na skutečnost, že použijeme záznamovou techniku, jakou a za jakým účelem. Značná část romských respondentů je k uchovávání jejich slov lhostejná a mnohdy nechápe, z jakého důvodu je nutno pořizovat potvrzení, že s ním souhlasí. Obvykle také nelpí na dodržení anonymity a souhlasí s poskytnutím získaného materiálu pro badatelské a výstavní účely či pro média. Přesto není vhodné hned při prvním setkání vybalit veškeré potřebné technické zázemí. Jedná-li se o výzkum ve vzdálených místech, kam nemá tazatel možnost opakovaně dojet, je třeba si s dotyčným ještě před zahájením natáčení promluvit a podrobně mu popsat, jak bude rozhovor veden, jaká technika využita, jaké

7 H. ŠEBKOVÁ, E. ŽLNAYOVÁ, *Romaři chib. Učebnice slovenské romštiny*, Praha 2001, s. 56–57.

otázky budeme přibližně pokládat atd. S nesouhlasem s natáčením slova se mezi Romy nesetkáváme s výrazně vyšším procentem, než je tomu u majoritní společnosti. Nejčastěji odmítnou rozhovor na téma druhé světové války,⁸ někdy kontakt odmítají i Romové, kteří nechťejí zveřejňovat svoji etnickou příslušnost. Stejně jako jakýkoli jiný respondent jsou více nebo méně nervózní se zvyšujícím se množstvím a různorodostí techniky. Nahrává-li tazatel odpovědi pouze na audio zařízení, spadne z vypravěče tréma dříve, než je-li záznam snímán také na kameru.

Pochopitelně že existují i takoví jedinci, kteří se při dohodnutém nahrávání nikdy patřičně neuvolní. Ačkoli ještě před chvílí hýřili všemožnými informacemi, na záznam odpovídají v holých větách a co nejstručněji. Podobné situaci je možné se vyhnout, pokud lze dohodnout s narátorem přípravný rozhovor. V něm se vypravěč uvolní, pochopí, o co tazatelí jde, vyzkouší si rozhovor za přítomnosti techniky. V případě výzkumu v romském prostředí se však stává, že rozhovor se uskuteční spontánně, na základě okamžitého doporučení. Značná vzdálenost od „základny“ nedovoluje tazatelí vracet se na místo častěji a nahrát rozhovor až po několikáté návštěvě, a naopak jej nutí uskutečnit rozhovor bez jakékoli přípravy. Tazatel ani narátor občas vlastně netuší, jak bude rozhovor probíhat. V případě romských respondentů bohužel nelze obvykle místo přípravného rozhovoru praktikovat ani častější písemný styk a telefonní hovory, jak doporučují autoři v případě výzkumu orální historie.⁹

Pro širokou romskou rodinu je typické společné rozhodování o problému. Rozhovoru by tedy měl být přítomen pouze tazatel a respondent. V opačném případě se rozhovor stane záležitostí všech přítomných. Začnou se vzájemně překřikovat, komentovat různé popisované události, vysvětlovat hlavní osobě, že se mýlí apod.¹⁰ Pokud je rozhovoru s romskou respondentkou přítomen muž, začne žena často nevědomky přebírat jeho názor a prezentovat jej jako svůj vlastní.¹¹

Přítomnost druhé osoby má ale také své klady. Pokud si vypravěč nemůže na nějakou událost vzpomenout, může mu druhá osoba napovědět. Mnohdy také pomůže navodit známou rodinnou atmosféru, která je pro Romy obzvláště důležitá.¹²

8 J. HARAGALOVÁ, *Rozhovory s brněnskými Romkami o jejich životě*, s. 22.

9 M. VANĚK, P. MÜCKE, H. PELIKÁNOVÁ, *Naslouchat hlasům paměti*, s. 95.

10 M. VANĚK, P. MÜCKE, H. PELIKÁNOVÁ, *Naslouchat hlasům paměti*, s. 109.

11 J. Haragalová se při výzkumu setkala se ženou, která nechťela poskytnout rozhovor, protože si to nepřál její manžel. Viz J. HARAGALOVÁ, *Rozhovory s brněnskými Romkami o jejich životě*, s. 21–22.

12 M. VANĚK, P. MÜCKE, H. PELIKÁNOVÁ, *Naslouchat hlasům paměti*, s. 109.

Při samotné návštěvě respondenta se může neromský tazatel dostat do neobvyklých a pro něj neznámých situací, které jsou způsobeny odlišným chápáním životních situací a normami chování. Romové mezi sebou například nepoužívají díky a prosby. Sdílení společného jak po stránce duševní, tak i materiální představuje jednu z nejvýraznějších složek romského kulturního vzorce. V zásadě darující počítá s tím, že ten, kdo pro někoho něco dělá, činí potěšení a dobrý pocit především sám sobě. Při komunikaci s Neromy jsou především lidé mladší čtyřiceti let zvyklí poděkovat a poprosit, jak to od nich vyžaduje většinová společnost. Pokud se však tazatel naučí, že za pohostinství nemusí vyjadřovat vděčnost, stoupne na pomyslném žebříčku lidských hodnot u romského narátora o něco výš.¹³

Jako jedna z typických romských vlastností je velmi často uváděna neschopnost myslet na budoucnost. Žítí přítomností nebo tzv. ze dne na den zároveň způsobuje potlačení vzpomínek na minulost bez nutnosti předávat je svému okolí. O minulosti se vypráví při výjimečných událostech, například rodinných oslavách, o Vánocích či při pohřbu. I z toho důvodu může romským respondentům připadat požadavek výzkumníka, aby si vzpomněl na události před padesáti lety, nevhodný nebo zbytečný. Jde-li navíc o události stresující a vyvolávající nepříjemné a bolestivé vzpomínky, měl by tazatel při prvním rozhovoru toto téma úplně vynechat a raději směřovat na dobu bližší současnosti. Opakovaný rozhovor je potom jediným způsobem, jak získat respondentovu důvěru a dát mu možnost dostat se ve svém vyprávění více do minulosti.

Jistý pocit méněcennosti, po staletí vypěstovaný většinovým okolím, Romové mnohdy kompenzují přeháněním a záměrným udáváním nepravdivých údajů.¹⁴ Z jejich hlediska nejde v podstatě ani o lhaní, nýbrž pouze o upravování skutečnosti k domnělému obrazu neromského posluchače.¹⁵ Romové jsou přesvědčeni, že je lepší říct to, co chce posluchač slyšet, než neupravenou pravdu. Tazatel musí počítat i s tímto faktem ovlivňujícím vypravěčovu věrohodnost. Z tohoto důvodu je možnost opakovaných rozhovorů přínosná již proto, že se lze několikrát zeptat na stejnou událost. Díky více odpovědím stejného respondenta je pak možné zrekonstruovat „nejpravděpodobnější pravdu“.¹⁶ I ta bude pochopitelně ovlivněna různými faktory – věk, kdy daná osoba událost zažila, i věk současný.¹⁷

13 M. HÜBSCHMANNOVÁ, *Šaj pes dovakeras*, s. 110.

14 Srov. M. VANĚK, P. MÜCKE, H. PELIKÁNOVÁ, *Naslouchat blasům paměti*, s. 67–68.

15 Při výzkumu v roce 2008 uvedla N. H. (*1996), že doma mluví česky. Ze znalosti terénu jsem ovšem věděla, že celá rodina doma mluví výhradně romsky.

16 Srov. D. HOLÝ, C. NEČAS, *Zalující píseň*, Strážnice 1993, s. 60

17 J. POLÁKOVÁ, H. DANIELOVÁ, *Kořeny – genderový výzkum zaměřený na romské ženy*, Národopisná revue 15/2005, č. 2, s. 105.

Pro vypravěče je vždy ideální situace taková, kdy smí mluvit mateřským jazykem, popřípadě nářečím, které je mu vlastní. U Romů by tedy bylo nejlepší vést rozhovory v romštině. Zde pochopitelně většina výzkumníků narazí na nepřekonatelnou bariéru – neznalost romštiny. Nejvhodnější je samozřejmě se jazyk naučit. Pro Čechy je ale romština poměrně obtížná a hovořit jí je ještě složitější. Zvládnutí základní gramatiky a slovní zásoby pomůže předejít určitým nedorozuměním. Pokud respondent nehovoří svým mateřským jazykem, může se stát, že z něj některá slova nebo části vět nepřeloží správně. V horším případě se rozhodne raději myšlenku neprezentovat, aby se „neztrapnil“.¹⁸ Důvodem vzájemného nepochopení plynoucího z rozdílných mateřských jazyků narátora a tazatele je tzv. romský etnolekt¹⁹ češtiny, gramatická a sémantická směsice českého, romského a někdy i slovenského jazyka.

Chápání času v romském prostředí je – ať chceme nebo nechceme – odlišné od obvykle nastaveného pojetí v evropském a severoamerickém světě. Proto při rozhovorech nepřipisují romští vypravěči časovému určení nijak vysokou závažnost.²⁰ Životní události si respondent častěji spojuje se zážitky, jimiž je ovlivněn a které mohou být důležité jen pro něj samotného, než s časovými údaji.²¹

Podobný problém nastává při nutnosti určit přesnou lokalitu. Romové usedlí trvale na jednom místě nemají problém jak s pojmenováním vlastního sídla, tak se znalostí názvů z nejbližšího okolí. Tazatel musí brát ale v úvahu, že romská osada se často nazývá jinak než vesnice, poblíž které se nachází. K přesnému vymezení místa je proto nutné pokládat doplňující otázky tak, aby bylo naprosto jasné, u jaké vesnice a jakým směrem se romské osídlení nacházelo či nachází. Důležité je také ujistění, zda daná romská rodina žila ve vesnici (městě) společně s místním obyvatelstvem nebo ve vyloučené lokalitě (osada, novodobá ghetta apod.).

Příslušníci bývalých kočovných rodin neuvádějí ve většině případů přesné lokální vymezení a životní události nemusí spojovat s místem, kde se zrovna nacházeli. Tím, že vedli kočovný způsob života, nerozlišovali příliš vzdálenosti mezi tábořišti. Jde-li však o skutečnost pro vypravěčův život zlomovou, určí zpravidla jak místo, tak i osoby, klíčové události a značné detaily.

18 Srov. M. VANĚK, P. MÜCKE, H. PELIKÁNOVÁ, *Naslouchat hlasům paměti*, s. 68–70.

19 M. BOŘKOVCOVÁ, *Romský etnolekt češtiny. Případová studie*, Praha 2006.

20 J. HARAGALOVÁ, *Rozhovory s brněnskými Romkami o jejich životě*, s. 26.

21 J. POLÁKOVÁ, H. DANIELOVÁ, *Kořeny – genderový výzkum zaměřený na romské ženy*, Národopisná revue 15/2005, č. 2, s. 105.

Paměť narátora hraje při výzkumu postaveném na záznamech rozhovorů klíčovou úlohu. Jde o schopnost jedince ukládat, uchovat a vybavovat si informace. Z hlediska psychologicko-sociálního můžeme paměť dělit na vzájemně propojené a ovlivňující se paměti individuální a kolektivní.²² V případě Romů bývá obvykle kolektivní paměť nadřazena paměti individuální, což je důsledek životních postojů Romů samotných. O jednotlivých rozhodnutích, která mohla ovlivnit život narátora, není obvykle pochybnost a jedinec je neposuzuje z hlediska svého, byť i pozdějšího postoje. Jejich bezvýhradným přijetím se v paměti narátora „znamenají“ jako jediné možné řešení a obvykle jsou tak i interpretovány.

Z hlediska biologicko-psychologického můžeme rozlišit několik druhů paměti. Paměť krátkodobá uchovává informace po velmi malou dobu (cca několik sekund) a závisí na míře pozornosti jedince. Paměť střednědobá zaznamenává události delšího časového úseku (čítajícího minuty), které mohou být zapomenuty, pokud nejsou po jisté době opakovány. Paměť dlouhodobou lze rozčlenit ještě na tzv. epizodickou paměť, při níž jsou vzpomínky vázány na konkrétní událost, nebo sémantickou, která zahrnuje obecně známé skutečnosti.²³ Poznat rozsah paměti sémantické není obvykle výzkumníkovým cílem, jistá její existence je ale vždy předpokládána. V případě výzkumu mezi Romy musí však badatel tento předpoklad mnohdy potlačit. Obecné dějiny vyučované na různých stupních škol, které slouží jako podklad pro vytvoření sémantické paměti, nejsou Romům nikterak blízké. „Patří“ většinové společnosti, a proto ji bezvýhradně nepřijmou za svoji a nebudou jí přikládat ve svém životě význam. Z toho důvodu je při vedení rozhovoru nutné, aby se tazatel vyvaroval používání zaběhnutých označení jistých historických událostí, například Pražské jaro, sametová revoluce apod.

Praxe nám potvrzuje, že stále se opakující neznalost romské historie vede k nepochopení a odmítání odlišných kulturních vzorců a norem chování. Základem v dnešní době stále více prosazovaného multikulturního principu společnosti je nezbytnost pochopit historické souvislosti a determinanty. V případě romské historie a kultury se pro badatele stávají metoda oral history a její výsledky nepostradatelnou součástí komplexní analýzy daného historického období či jevu. Výpověď jednotlivce, byť sebevíc poznamenaná časovým odstupem či odlišnými normami chování, doplní historikovi znalosti právě o pohled z nitra jiného kulturního prostředí. Dešifrovat informace získané od romského respondenta je pro neromského badatele mnohdy velmi obtížné. Nezkušenému člověku se může

22 M. VANĚK, P. MÜCKE, H. PELIKÁNOVÁ, *Naslouchat hlasům paměti*, s. 63.

23 M. VANĚK, P. MÜCKE, H. PELIKÁNOVÁ, *Naslouchat hlasům paměti*, s. 63–64.

stát, že bez pomoci osoby znalé romského prostředí ani šifrovací klíč neobjeví. Naučit se komunikovat s Romy a chápat jejich názory a postoje na některé události je otázkou dlouhodobé praxe a také jistého „sebeukáznění“ a oproštění se od vlastních etických a kulturních vzorců. Pokud se jedinci z většinové společnosti podaří pohybovat se v tomto „dvojím“ světě, tedy ve vlastním a romském, je mu odměnou skutečně plastický obraz.